

LÁTSZAT ÉS VALÓSÁG A JOGBAN – ÉRDEMES-E BELEOLVASNI EGY 1986-BAN MEGJELENT JOGSZOCIOLÓGIAI MUNKÁBA? **

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.3.04>

Azt a kérdést teszi fel a tanulmány, hogy érdemes-e ma kézbe venni Sajó András 1989-ban megjelent Látszat és valóság a jogban című monográfiáját. Noha több ellenérv is elképzelhető, a tanulmány amellel érvel, hogy a fenti kérdésre a válasz igen. Sajó 1986-ban megjelent munkája nélkül nem érthető meg a jogi kultúra mai állapota Magyarországon, mivel az olyan jellemzőket tár fel – jogi elidegenedés, a jogtudat szerkezete, a jogosultság-tudat defektusai vagy a büntetési hajlam skizofrén természete –, melyek ismerete nélkül a mai helyzetet nem lehetséges megfelelően vizsgálni. Különösen azért nem, mert a jogi elidegenedés és a jogosultság kultúra területén végzett kortárs kutatások számos egyezést mutatnak a négy évtizeddel korábbi állapotokkal. Továbbá, a napjaink jogszociológiájában a jogállam társadalmi alapjaira rákérdező kutatások is haszonnal forgathatják Sajó művét.

1. KÉRDÉSEK ÉS CÉLKITŰZÉSEK

A tudomány világában egyáltalán nem magától értetődő, hogy egy közel negyven éve megjelent kötet még ma is releváns. Az elmúlt évtizedekben egyre gyorsuló ütemben avulnak el a korábbi eredmények, köszönhetően a technológiai fejlődésnek és a minket körülvevő világ folyamatos változásának. Ez a jelenség még azt a kérdést is felveti, hogy – amennyiben nem történeti jellegű kérdésekkel foglalkozunk – van-e értelme vizsgálódásainkat a napi horizonton túlra is kiterjeszteni.

Sajó András 1986-ban megjelent *Látszat és valóság a jogban* (a későbbiekben: *Látszat és valóság*) című kötetének mai újraolvasásával kapcsolatban – a fentiekkel összhangban – számos kétely megfogalmazható. Többek között: a nemzetközi szinten jelentősen átalakultak a jogszociológiai kutatás keretei, az angol és észak-amerikai munkák kezdenek egyeduralkodóvá válni, és ezzel fogalomkészletük és

* PhD, tudományos főmunkatárs, ELTE TK JTI, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.; egyetemi tanár, ELTE ÁJK, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: fekete.balazs@tk.elte.hu.

** A tanulmány alapja egy 2022-ben a cardiffi Centre of Law and Society keretében szervezett workshopon tartott előadásom szövege, mely eddig még nem jelent meg angolul. Köszönettel tartozom Dave Cowannek és Agnieszka Kubalnak biztatásukért. Emellett köszönöm szépen Sajó Andrásnak, hogy elolvasta a kézirat első változatát, és véleményezte azt.

módszertanuk is fokozatosan domináns pozícióban kanonizálódik;¹ az előző folyamattal párhuzamosan a kvalitatív kutatási és elemzési módszerek kerülnek világszerte előtérbe – háttérbe szorítva a korábban bevetett kvantitatív megközelítéseket –, és ez nyilván jelentősen átformálja a kutatások fókuszát;² továbbá – a hazai kontextus irányából – Sajó műve szorosan kötődik a Kádár-korszak utolsó évtizedéhez, annak társadalmi, kulturális és politikai viszonyaihoz. Az nyilvánvaló, hogy a rendszerváltással ez a korszak egyszer és mindenkorra véget ért, 1989-ben egy új politikai és jogi berendezkedés kiépítése kezdődött meg. Egyáltalán nem biztos, hogy Sajó 1986-ban kiadott művének ma is van relevanciája, ezt adottnak venni meglehetősen problémás.

És mégis, elismerve az összes fenti felvetés jelentőségét, ebben a tanulmányban amellet szeretnék érvelni, hogy napjainkban is érdemes jogszociológusként Sajó 1986-os munkájával foglalkozni. Részben azért, mert sosem értettem egyet a kutatói jelenközpontúsággal, mely szerint a történeti kontextus csak elhanyagolható jelentőségű, és a rendelkezésre álló kortárs ismeretek képesek a jelen állapotát kielégítően magyarázni.³ Másrészt azt gondolom, hogy a magyar jogi kultúra – használjuk itt most ezt a kifejezést felszínes módon, mégis értve annak jelentését⁴ – még ha tagadhatatlanul is mindennapjaink kerete, teljesen biztosan nem érthető meg az előzmények ismerete nélkül.⁵ A rendszerváltás ugyan megszakította intézményi és jogszabályi szinten is a kontinuitást a kádári jogrendszerrel,⁶ de a jogot körülvevő

¹ Reprezentatív munkaként lásd: Patricia EWICK – Susan S. SILBEY: *The Common Place of Law: Stories from Everyday Life* (Chicago: The University of Chicago Press 1998) <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226212708.001.0001>; Susan S. SILBEY: „After Legal Consciousness” *Annual Review of Law and Social Science* 2005. 323–368., <https://doi.org/10.1146/annurev.lawsocsci.1.041604.115938>. Kortárs összefoglalásként pedig érdemes Marc Hertogh kritikai jogtudatkutatásról írt fejezetét elolvasni, lásd Marc HERTOGE: *Nobody’s Law. Legal Consciousness and Legal Alienation in Everyday Life* (London: Palgrave Macmillan 2018) 65–83., <https://doi.org/10.1057/978-1-137-60397-5>.

² A részletes magyar nyelvű áttekintéshez lásd: FLECK Zoltán: „A kutatás elméleti háttere” in FLECK Zoltán et al.: *A jogtudat narratív értelmezése* (Budapest: ELTE Eötvös 2017) 11–108.

³ A jogi kultúrák jelenorientált kutatására kiváló példa Åse B. Grødeland és William L. Miller 2015-ben megjelent Anglia, Norvégia, Bulgária, Lengyelország és Ukrajna jogi kultúráit átfogó empirikus kutatások alapján bemutató munkája: Åse B. GRØDELAND – William L. MILLER: *European Legal Cultures in Transition* (Cambridge: Cambridge University Press 2015), <https://doi.org/10.1017/cbo9781107279407>.

⁴ David NELKEN: „Comparative Legal Research and Legal Culture: Facts, Approaches, and Values” *Annual Review of Law and Social Science* 2016. 45–62., <https://doi.org/10.1146/annurev-law-socsci-110615-084950>.

⁵ Különösen, ha a gyakori történelmi változások a jog és az állam megítélésére is döntő hatást gyakorolhatnak. Lásd: György GAJDUSCHEK: „The Opposite is True ... as Well’: Inconsistent Values and Attitudes in Hungarian Legal Culture: Empirical Evidence from and Speculation over Hungarian Survey Data” in Balázs FEKETE – Fruzsina GÁRDOS-OROSZ (szerk.): *Central and Eastern European Socio-Political and Legal Transition Revisited* (Fankfurt et al.: Peter Lang 2018) 41–56. <https://doi.org/10.3726/b11406>.

⁶ A rendszerváltás jogi dimenziójának áttekintéséhez lásd: András JAKAB – Péter TAKÁCS – Allan F. TATTHAM (szerk.): *The transformation of the Hungarian legal order 1985-2005: transition to the rule of law and accession to the European Union* (Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International 2007).

kulturális környezet – többek között attitűdök, értékek, cselekvések és szimbólumok – esetében hasonló diszkontinuitásról, egyszerűen a dolog természete miatt nem beszélhetünk. Pontosan ezért lehet fontos Sajó munkáját – mely kiemelkedik a kor-szak jogirodalmából – napjainkban is forgatni. Azért, hogy lássuk, honnan indul-tunk, és hova jutottunk vagy éppen nem jutottunk el.

E tanulmányban a fenti kérdést szeretném körüljárni. Elsőként röviden bemuta-tom a *Látszat és valóság* szerkezetét és kortárs szakmai fogadtatását. Ezt követő-en részletesebben megvizsgálom Sajó fő állításait a Kádár-kori jogtudatról, különös tekintettel a jogi elidegenedésre, az egyéni jogtudatra, a jogosultságtudatra, a bün-tetési hajlam skizofrén természetére és az egyéni autonómia védelmére. A tanul-mány lezárásaként pedig azt a kérdést teszem fel, hogy a korábbiaknak mi a kor-társ relevanciája, és – talán nem meglepő módon – amellet érvelek, hogy van ilyen.

2. A LÁTSZAT ÉS VALÓSÁG DIÓHÉJBAN ÉS KORTÁRS KONTEXTUSBAN

A *Látszat és valóság* nem tartozik a legrövidebb jogszociológiai munkák közé, mintegy négyszáz oldal, beleértve a jegyzeteket és az irodalomjegyzéket. Fontos megjegyezni, hogy a nyolc fejezetből formai értelemben hat tekinthető *hard core* tudományos munkának, az első és a záró fejezet – noha témája természetesen jog-szociológiai – irodalmi jellegű. Ez nem meglepő, ismerve a szerzőnek a nyolcvanas évektől kibontakozó írói munkásságát.⁷

Az első fejezet a Jogszociológia, a Bíró és a Törvényhozó beszélgetését mutat-já be, és akörül forog, hogy a jog szociológiai kutatása mit és mennyiben tud hoz-zátenni a jog működésének megértéséhez. Semmi szokatlan sincs abban, hogy a jog „hivatalos” képviselői kételkednek. Az utolsó – szintén irodalmi jellegű – feje-zet pedig a Mester és a Jogszociológus párbeszéde, ahol a Jogszociológus a Mester cinikus és nihilista megjegyzéseivel szemben védelmezi a jog eszméjét és szerepét a társadalom működésében. Mindkét fejezet olyan kérdésekről szól, melyek tudo-mányos érvekkel is megvitathatóak – a jog működésének gyakorlatiasságát kiegé-szítve – azonban az irodalmi megformálás, különös tekintettel a dialogikus jellegre szemben a (jog)tudomány hagyományosan monologikus természetével, megköny-nyíti e kérdések és problémák tematizálását és azok diszkurzív jellegének⁸ felisme-rését. Könnyen lehet, hogy az olvasó bizonyos pontokon a Jogszociológus, más kér-dések kapcsán pedig más szereplők álláspontjával tud inkább azonosulni. Ez pedig elindíthatja az egyes kérdések kapcsán a reflexív és kritikai megértés formálódá-sát ráébresztve ezzel arra az olvasót, hogy a tudományos problémák megoldása –

⁷ Sajó András: *Karácsonyi merénylet* (Budapest: Magvető 1979); Sajó András: *Terven felüli regény* (Budapest: Magvető 1982); Sajó András: *Útmutató az elkárhozáshoz* (Budapest: Kozmosz 1982); Sajó András: *Emlékezet nélkül* (Budapest: Skiz 1991); Sajó András: *Karácsonyi és más merénylet* (Budapest: Universitas 1996).

⁸ Vö: Clifford GEERTZ: „Thick Description: Towards an Interpretive Theory of Culture” in Clifford GEERTZ: *The Interpretation of Cultures* (New York: Basic Books 1973) 310–323.

a tudományos tudás ismerete mellett – személyes döntéseket és azokból kiformálódó állásfoglalást is igényel.

A kötet további hat fejezete egyes jogszociológiai kérdéseket jár körül. E fejezetekre általában jellemző a magas szintű tudományos kifejtés, beleértve a kortárs nyugati jogszociológia eredményeinek bevonását. A tudományos tárgy mellett sem kerülheti el az olvasó figyelmét, hogy azok megformálása itt-ott kilép a hagyományos tudományos megfogalmazás keretei közül – például van olyan fejezet, melyben a polgári jog szabályozási problémái kapcsán footballhasonlatokat olvashatunk. vagy a hetedik fejezet címe (*Hiedelemvilágok – A törvény kapuján innen*) egyértelmű utalás Kafka *A per* című regényére, és ezzel erős paratextust teremt a konklúzióknak, beleszöve azokat a közép-európai irodalom egyik jelentős irodalmi hagyományába⁹ – és könnyedebb, inkább irodalmi nyelvezetre vált át. Ezek a megoldások teszik a *Látszat és valóságot* egy „átlagos” tudományos munkánál – még ma is – jobban és könnyebben olvasható művé.

E fejezetek témáiból kirajzolódik a jogszociológia egy lehetséges problématerképe a kádári Magyarországon. Ez nagy vonalakban így vázolható: (i.) jog és valóságkép-teremtés, azaz hogyan teremti meg a jog a minket körülvevő világ viszonyait – (ii.) a polgári jog működése egy szocialista társadalom keretei között – (iii.) az adminisztratív jogalkotás szerepe a gazdaság szabályozásában – (iv.) a büntetőjogi minősítés szociológiai és kritikai elemzése – (v.) rend és anómia – (vi.) jogtudat és jogi elidegenedés. Ezek a témák nyilvánvalóan erősen kor- és kontextuskötöttek, például a beruházásra vonatkozó szocialista szabályozás napjainkban már biztosan nem releváns, de még ezt figyelembe véve is olyan impresszív kutatói érdeklődést tükröznek, mely egyenrangú a kortárs nyugati munkákkal.¹⁰

A *Látszat és valóság* fogadtatása kapcsán elsőként ki kell emelni, hogy a szerző e művéért 1987-ben Akadémiai Díjat kapott. Az Akadémiai Díj a magyar tudomány világában mindig is az egyik legrangosabb elismerésnek számított, és odaítélése azt jelzi, hogy Sajó sok szempontból a bevett tudományosság alapvetésétől eltérő szemléletét és nézeteit értékelte az Akadémia jogtudományi közege – nem szabad e ponton elfelejteni, hogy a szerző ebben az időszakban az MTA Jogtudományi Intézetében dolgozott – vagy legalábbis azok, akik e díj odaítélésére javaslatot tettek. Ha még azt a díjak kapcsán közszájon forgó vélekedést is figyelembe vesszük, hogy „a díjakat nem kapjuk, hanem azokat adják”, akkor akár szimbolikus üzenet is beleláthatunk abba, hogy 1987-ben egy kifejezetten nem a széles körben szentesített fogalmi keretben dolgozó, nem kevés intellektuális autonómiáról tanúságot tevő jogszociológiai munka nyerte el ezt a díjat.

A kötetről megjelentését követően négy – rövidebb és hosszabb – recenzió jelent meg. Érdekesség, hogy három ezek közül szakmai folyóiratban – *Jogtudományi*

⁹ Lásd részletesen: NAGY Tamás: „Szövegutcaikon: séták A fűtővel, Máraival & Co” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – NAGY Tamás (szerk.): *Iustitia mesél. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2012) 73–74.

¹⁰ Reprezentatív munkaként megemlíthető a KOL kutatásokat megalapozó kötet a hetvenes évekből: Adam PODGÓRECKI – Wolfgang KAUPEN – Jan van HOUTTE – Paul VINKE – Berl KUTCHINSKY: *Knowledge and Opinion about Law* (London: Martin Robertson 1973).

Közlöny,¹¹ *Új Könyvek*,¹² *Szakszervezeti Szemle*¹³ –, egy azonban egy napilapban, a korszak értelmiségi vitáinak teret adó és finoman a „nem hivatalos” álláspontokra is nyitott *Magyar Nemzet*ben.¹⁴ Három a recenziók közül több szempontból is egybecseng, a *Szakszervezeti Szemle*ben megjelent azonban némiképpen zavarba ejtő. A recenziók egyetértenek a *Látszat és valóság* tudományos értékében, az egyik szerint „jelentős állomás hazai jogelméletünk fejlődésében”,¹⁵ míg egy másik értékelés igen lakonikus meglátása szerint: „szakmunkának kiváló”.¹⁶ A tudományos értékelésen túl azonban mindhárom „egybevágó” recenzió kiemeli, hogy Sajó elhagyja a jogtudományi közlés hagyományos kereteit, akár úgy, hogy „több nézőpontot ütköztet”,¹⁷ akár úgy, hogy „tudatosan törekszik arra, hogy műve ne csupán a szakemberekhez szóljon”.¹⁸ A kötet tudományon túli rétege a *Jogtudományi Közlöny* recenzióját, Petrik B. Ferencet ragadta leginkább magával, ő jelzi azt, hogy „a szerző nem tudván szabadulni írói hajlamaitól, mondanivalóját szakközleményekben szokatlan módon, regényszerűen találja”,¹⁹ majd végkövetkeztetésként megállapítja, hogy „regényt írt Sajó András, jogtudományi regényt, [...] még a mai magyar irodalomban sem vallana szégyent, legalább gondolatainak tisztaságával.”²⁰ Az elismerések mellett Petrik arra is utal, hogy Sajó nemcsak szaktudósként mutatkozik meg, hanem az autonóm kritikai gondolkodó szerepét is felvállalja.

Ezen a ponton válik valóban érdekessé Szűcs Ferenc recenziója, melyről nehéz megmondani, hogy a szerzőnek vajon magával a joggal volt-e valamilyen elméleti vagy politikai problémája, vagy inkább Sajó művét kezelte fenntartással. Szűcs a szociológiai kutatásokat összekapcsolja a korábbi időszak reformpolitikájával és azt állítja, hogy azok fő feladata a reformok alátámasztása volt. Emiatt pedig a szociológiára támaszkodó kutatások „óhatatlanul *ellenzékeségnek* (kiemelés az eredetiben) minősülnek”. Majd azt is jelzi, hogy „a szerzőt [...] az ilyen jellegű értékelés soha nem zavarta”.²¹ Szűcs szerint emiatt is lehet, hogy a kötet csak kis példányszámban jelent meg. Nehéz eldönteni, hogy az ellenzékesnek minősítés vajon csak egy „vörös farok” a szövegben, vagy valódi értéktétele áll mögötte, azonban az ezt követő kissé konfúz gondolatmenet sokkal inkább szól a jog „alibi”²² jellegének és „csodaszerként”²³ való felfogásának kritizálásáról – melyhez a *Látszat és valóság* valódi inspirációt szolgáltat – mint Sajó gondolatainak tudományos igényű bemutatásáról és értékeléséről.

¹¹ PETRIK B. FERENC: „A „tükörkép árnyéka”: látszat és valóság a jogban.” *Jogtudományi Közlöny* 1987/8. 465–466.

¹² NN: „Sajó András (1949) Látszat és valóság a jogban” *Új Könyvek* 1986/26. 340.

¹³ SZÜCS FERENC: „Dr. Sajó András: Látszat és valóság a jogban” *Szakszervezeti Szemle* 1988/12. 66–68.

¹⁴ SZ. GY. T.: „Látszat és valóság a jogban. Sajó András munkája” *Magyar Nemzet* 1986. december 11. 6.

¹⁵ SZ. GY. T. (14. lj.).

¹⁶ PETRIK (11. lj.) 466.

¹⁷ SZ. GY. T. (14. lj.).

¹⁸ NN (12. lj.).

¹⁹ PETRIK (11. lj.) 465.

²⁰ PETRIK (11. lj.) 466.

²¹ SZÜCS (13. lj.) 66.

²² SZÜCS (13. lj.) 68.

²³ SZÜCS (13. lj.) 67.

A fenti röviden említett recenziókat vizsgálva, beleértve a *Szakszervezeti Szemle* szerzőjének bizonytalankodó tartózkodását is, egy állítást biztosan meg lehet fogalmazni. A kortárs szakmai közeg döntően elismeréssel fogadta Sajó művét, és annak is tudatában volt, hogy egy, a szakmunkákon túlmutató könyvet tart a kezében. Talán ebből következett annak kényelmetlensége is, mely Szűcs Ferenc írásában jól érzékelhető, ugyanis az egyéni autonómiát és a kutatói állásfoglalást és értékválasztást szorgalmazó részei nyilvánvalóan kimutattak a késő Kádár-kori hivatalos közbeszéd keretei közül, és minőségileg – és esztétikailag – is más irányba vezettek. Talán nem is véletlen, hogy két recenzió is azt a hatodik fejezetet – *Rend, rendtelenség, jogrend* – tartja a legfontosabbnak, melyben Sajó szokatlan nyíltsággal ír a korszak magyar társadalmának „alapvető, strukturális problémáiról”.²⁴

3. SAJÓ FŐ ÁLLÍTÁSAI A KÁDÁR-KORI JOGTUDATRÓL

3. 1. ÁLTALÁNOS JOGI ELIDEGENEDÉS

A szocialista magyar jogszociológia már az 1960-as évektől kezdve, Kulcsár Kálmán úttörő kutatásainak köszönhetően,²⁵ élénken foglalkozott a jogszabályok társadalomra gyakorolt hatásaival. A szocialista jogalkotás kiindulópontként azt feltételezte, hogy a jogszabályok közvetlenül hatnak a társadalomra,²⁶ a különféle szakjogtudományok pedig nem fordítottak kiemelt figyelmet erre a kérdésre. E leegyszerűsítő megközelítésen az első finom repedések Kulcsár 1965-ben lefolytatott jogismeret-kutatásával kezdtek megjelenni, ugyanis Kulcsár empirikus adatokkal igazolta, hogy a magyar társadalom jelentős része – különösen a vidéken élők és a nők általában – igencsak korlátozott tudással rendelkeznek arról az új, szocialista jogrendszeréről, amely az ő érdekeiket hivatott szolgálni az épülő szocialista társadalomban.²⁷ A gazdasági vezetők jogtudatát vizsgálva pedig Sajó jutott arra a következtetésre, hogy a jogi szabályok vezetői szintű betartását jelentősen torzíthatják külső tényezők, például kifejezett politikai elvárások.²⁸ Azaz a jogszociológia már a hatvanas évek végén és a hetvenes évek során is jelezte, hogy a jogszabályok társadalomra gyakorolt hatásai kérdésesek, és így azok viselkedésformáló és -befolyásoló potenciálja is esetről esetre változhat.

E kérdésben a végső konklúziót Sajó a *Látszat és valóságban* fogalmazta meg, és ez szembement mindenféle idealizmussal. Sajó állítása viszonylag egyszerű és mégis meglepő, különösen a hivatalos jogászai gondolkodás fényében. A hetedik fejezetben – *Hiedelemvilágok: A törvény kapuján innen* – amellet érvel, hogy a jog sok-

²⁴ PETRIK (11. lj.) 466.

²⁵ A kontextushoz lásd: FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon” *Iustum Aequum Salutare* 2014/4. 5–13.

²⁶ Lásd: JOHN GRIFFITHS: „A jogalkotás társadalmi működése” in H. Szilágyi István (szerk.): *Jog és antropológia* (Budapest: k. n. 2000) 239–271.

²⁷ KULCSÁR Kálmán, *A jogismeret vizsgálata* (Budapest: MTA-JTI 1967).

²⁸ SAJÓ András: „A jogi nézetek rendszere a gazdasági vezetők jogtudatában” *Állam- és Jogtudomány* 1981/4. 608–638.

kal kisebb szerepet játszik a mindennapi életben, mint ahogy azt az arról alkotott hivatalos kép alapján elvárnánk. A magyar mindennapi kultúra tehát jelentős mértékben elidegenedett a jogtól, azt alapjaiban határozza meg a jogi elidegenedés.²⁹ Sajó szavaival:

[...] úgy tűnik, mintha a társadalmi kultúrának, a mindennapi életnek a jogi valóság-értelmezés – a szoros jogéleten kívül – nem lenne szerves része. A jogiség e jelentéktelensége valóban szembeötlő – ha, amint szokás, sosem volt világokkal vetjük egybe a létező hatásokat.³⁰

A társadalmi kapcsolatok valóságát tehát más normatív elköteleződések – például magántermészetű megállapodások, méltányossági elképzelések, helyi szokások vagy szakmai gyakorlatok – formálják a jog mellett, noha azt a szocialista államgépezet tekintélye és hatalma támogatja.

A nyolcvanas évek mindennapi jogi valóságát tehát jelentős jogi elidegenedés jellemezte, és ez együtt járt az állami hatóságokkal szembeni nagyfokú bizalmatlansággal. Ez azonban nem azt jelentette, hogy magyar társadalom szabályok és normák nélkül létezett volna, hanem csak azt mutatta, hogy annak egy nagyobb része igyekezett elkerülni minden kapcsolatot a jogszabályokkal és a hatóságokkal. A társadalom belső szabályainak egy jelentős része tehát nem jogi, hanem más normatív elképzelésekből és meggyőződésekből fakadt. A hivatalos jog a nyolcvanas években beárnyékolta ugyan a magyar társadalmat, azonban az egyének és különféle társadalmi csoportok megpróbálták ettől az árnyéktól elhúzódni – amennyire ez egyáltalán lehetséges volt – és ügyeiket a szocialista jognál hozzájuk közelebb álló normarendszerek alapján igyekeztek rendezni.

3. 2. AZ EGYÉNI JOGTUDAT STRUKTÚRÁJA

Sajó következő fontos eredménye az egyéni jogtudat elemeinek meghatározása. Ez azokon a főbb tényezőkön alapul, amelyek a jogtudat formálódására döntő hatással lehetnek. A korábbi kutatások, különös tekintettel Kulcsár munkájára, a jogismeretre helyzeték a hangsúlyt mint az egyéni jogtudat döntő mozzanatára. Ez – a szerző tekintélye miatt – meghatározta azt, hogy milyen keretek között lehet az egyéni jogtudatról jogszociológusként gondolkodni. Kulcsár úgy érvelt, hogy a magyar társadalom osztálystruktúrája tükröződik a jogismeret szintjében, azaz az egyéni társadalmi pozíciójának döntő hatása van a jogismeretre. Emellett Kulcsár arra is ráirányította a figyelmet, hogy a nem, a lakóhely és a társadalmi aktivitás is lényeges szerepet játszhat a jogismeret kialakulásában.³¹

Sajó kifejezetten szkeptikus volt a korábbi, a jogismeretet középpontba állító megközelítéssel, és kidolgozottabb felfogást szorgalmazott. Elsőként arra mutatott rá,

²⁹ A jogi elidegenedés részletes elemzéséhez lásd: HERTOUGH (1. lj.) 49–63.

³⁰ SAJÓ András: *Látászat és valóság a jogban* (Budapest: Közgazdaság és Jogi Könyvkiadó 1986) 309.

³¹ KULCSÁR (27. lj.) 19., 26–27.

hogy a laikusok – azaz jogi végzettséggel nem rendelkezők – jogismerete döntően kazuisztikus, azaz nem rendeződik valamiféle átfogó és logikus rendszerbe, hanem meghatározott jogi eszközökhöz és hivatásokhoz kapcsolódik. Hiányzik belőle az általánosság és az átfogó szemlélet nincs logicizálható szerkezete. Sajó szerint ezért a jogismeret, bizonyos jogi szabályok tudása vagy nemtudása, önmagában nem képes túl sokat „elmondani” az egyéni jogtudatról. Túl kell lépni tehát e leegyszerűsítő megközelítésen.³²

A jogtudat Sajó értelmezésében többretegű, melynek a jogismeret egy, és biztosan nem a leglényegesebb eleme. Megállapítja, hogy figyelembe kell venni azokat az elképzeléseket, melyek az egyéneket egyes ügyekben a jog relevanciájának értékelésénél irányítják, különösen azokban az esetekben, amikor arról döntenek, hogy betartanak-e egy szabályt vagy nem.³³ Másodsorban Sajó arra is rámutat, hogy az érzelmek szerepét sem lehet figyelmen kívül hagyni, mivel ezeknek jelentős szerepe lehet a jogi szabályokhoz kapcsolódó egyéni cselekvésekben.

Összegezve, Sajó már a nyolcvanas években igen összetett képet alakított ki a jogtudatról. Szerinte az egyéni jogtudat kialakulására három tényező gyakorol döntő hatást: 1. a jogismeret, 2. a joghoz kapcsolódó értékelő viszony és 3. az érzelmi mozzanat. Továbbá, és ez különösen a kulcsári felfogással összehasonlítva szembe-tűnő, megközelítése dinamikus, mivel e három tényező – ismeret, értékelés és érzelmek – általában kontextusfüggő, azaz szituatív természetű, tehát helyzetről helyzetre változhat összhatásuk.

3. 3. A JOGOSULTSÁGTUDAT KÉRDŐJELEI

A jogok kérdése mindig is a modern nyugati jogi tradíció egyik fő alkotóeleme volt. A 20. században a marxista-leninista jogelmélet is részletesen foglalkozott a jogokkal, különösen mivel azokat a valódi egyenlőség elérése egyik eszközének tartották.³⁴ Ebben az értelemben tehát a jogok hatékony működése központi kérdés volt minden szocialista társadalom számára, különös tekintettel arra, hogy a szocialista alkotmányok az állampolgárok jogainak hosszú listáit tartalmazták, és a törvénykönyvek is számos precíz anyagi és eljárási jogosultságot határoztak meg. Sajó kutatásai azonban a jogok valódi működéséről a nyolcvanas évek Magyarországon egy, a fentiekől igencsak eltérő és jogászai szemszögből kiábrándító helyzetet vázolnak fel.³⁵

Sajó érvelése szerint a széles körben megjelenő jogi elidegenedés meglehetősen kétségesse teszi, hogy vajon a jogosultságtudat egyáltalán az egyéni jogtudat részévé válhat-e. A jogosultságtudat két irányból is jelentős nyomás alá kerülhet. Az empi-

³² Sajó (30. lj.) 274–277.

³³ E ponton Sajó nagyon közel kerül Marc Hertogh évtizedekkel később kidolgozott elképzeléséhez, mely a jogtudat alapelemének a joggal való azonosulást vagy annak hiányát teszi meg. HERTOIGH (1. lj.) 57–60.

³⁴ Lásd pl. Szabó Imre: *Jogelmélet* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1977) 145–157.

³⁵ Sajó (30. lj.) 311. Részletes empirikus adatelemzéseket találhatunk ebben a kötetben: Sajó András: *A jogosultságtudat vizsgálata* (Budapest: MTA Jogtudományi Intézet 1988).

rikus adatok azt mutatják, hogy az emberek hajlamosak nem-jogi jellegű igazolási mechanizmusokat előtérbe helyezni mindennapi viselkedésükben, különösen, amikor viták megoldásáról van szó.³⁶ Azaz a Kádár-kor mindennapi gyakorlatában létező „jogi pluralizmus” hatékonyan meg tudja akadályozni a hivatalosan kihirdetett jogok érvényesülését. A jogi elidegenedés miatt pedig a jog döntően külső hivatkozásként jelenik meg az emberek életében, ha egyáltalán van arra bármilyen hatása, és ezért az állampolgárok hajlamosak eleve tartózkodni attól, hogy állami hivatalokhoz – köz-igazgatási és adminisztratív testületek – forduljanak. Sajó arra is rámutat, hogy a hivatalos intézmények bevonása egy mindennapi konfliktusba elsődlegesen pragmatikus, ez ugyanis akkor történhet meg, ha valamelyik vitázó fél meg akarja „idézni” az állami tekintélyt saját ügyét támogatandó.³⁷ A jogokat a nyolcvanas években tehát alkalmi és pragmatikus eszközöknek látták, valamiféle *ultima ratió*nak a személyes konfliktusokban, míg azok értékét egyszerűen negligálta a társadalom nagy többsége.

A számos ünnepélyes deklarációval és kiemelt törvényi említéssel szemben tehát a hivatalos jogrendszer egyik motorjának – a jogosultságtudatnak – működését igencsak megnehezítették a késő Kádár-kor jogi kultúrájának jellemzői. Sajó empirikus adatelemzései és elméleti reflexiói rámutattak, hogy a jogok terminusaiban való gondolkodás behatárolt szerepet játszott a társadalmi valóságban. Sajó így érvel:

Az objektíve, vagy talán csak a társadalmi hagyományok és tapasztalatok logikája szerint kevés sikert ígérő jogra hivatkozó érdekvérvényesítés, sőt kisebb mértékben a jogtalansággal, a hatalommal szembeni önvédelem számára sem kínál túl sok sikert a jog szerinti helyzetértelmezés. Ehelyett [...] a kéréselés, a kegyet remélő lojalitás gesztusai, a rászorultságra (kevésbé az érdemre) alapozott méltányossági jellegű, legföljebb egyenlőségi hivatkozás érvényesül.³⁸

Továbbá, paradox módon, az állampolgárok leginkább a kötelezettség fogalmát tették magukévá. Azaz, a különféle jogokra történő mindennapi hivatkozások helyett a nyolcvanas évek magyar jogtudata valójában a kötelezettség gondolatát internalizálta, és ez önmagában is sokat elmond az állampolgárok és az állami hatalom közötti valódi viszonyról.³⁹

3. 4. ÁLSZENTSÉG ÉS SKIZOFRÉNIA A BÜNTETÉSI HAJLAMBAN

A büntetési hajlam (*punitivitás*) kérdését is részletesen vizsgálta Sajó empirikus kutatásai során. Annak vizsgálata során, hogy a válaszadók hogyan értékelnének egy hipotetikus esetet és az ebben az esetben kiszabott büntetést Sajó a magyar jogtudat újabb fontos jellemzőjét tárta fel. Első megállapítása az volt, hogy az emberek általában hajlamosak elfogadni a jog által előírt büntetést, és ezzel szemben nem

³⁶ SAJÓ (35. lj.) 148–149.

³⁷ SAJÓ (30. lj.) 309.

³⁸ SAJÓ (30. lj.) 311

³⁹ SAJÓ (30. lj.) 312.

igazán merül fel bennük semmilyen kritika.⁴⁰ Emiatt a magyar lakosság nagy része „jogi konformistának” vagy „legalistának” tekinthető. Az adatok azt is megmutatják, hogy a hipotetikus esetek elemzése során a válaszadók gyakran szigorúbbnak vélték büntetőjogi rendelkezéseket, mint amilyenek azok a valóságban voltak. Ezt az attitűdöt tovább erősítette, hogy sok válaszadó abban az esetben is büntetés kiszabását várta el, amikor a kérdéses cselekmény – az ún. „bűncselekmény” – nem volt büntethető, például az elkövető életkora miatt.

A magyar közvéleményt tehát erős büntetési hajlam uralta a nyolcvanas évek második felében, amely egy jól látható „legalista” attitűddel kapcsolódott össze. A büntetőjogi rendelkezések tehát komoly legitimitással rendelkeztek a társadalom szemében, és el is várták az ilyen rendelkezésektől, hogy szigorúak és elretentőek legyenek. Ezt egészítette ki, hogy a büntetőjog e társadalmi szerepfelfogásával szembeni kritika szinte teljesen hiányzott. Azonban, ha mindezt a korábban már jelzett általános jogi elidegenedés kontextusába helyezzük, akkor Sajó összegző megállapítása még erőteljesebb. Véleménye szerint, mindent egybevetve, a magyar közgondolkodásban a büntetési hajlamot az álszentség és a skizofrénia határozza meg. A jogi elidegenedés magas szintje és a jogosultságtudat korlátozott szerepe miatt az emberek hajlamosak mindennapi problémáikat a jog igénybevétele nélkül megoldani, azonban ugyanők elvárják, hogy a jog másokat, akik megszegik a szabályokat, szigorúan büntessen meg.⁴¹ A joggal kapcsolatos cinizmus, mely önmagában erősíti és igazolja a jogi elidegenedést,⁴² mélyen áthatja a „szocialista állampolgár” gondolkodását.

3. 5. MI ÉRTELME EGYÁLTALÁN A JOGNAK? AZ EGYÉNI AUTONÓMIA VÉDELMÉRŐL

A *Látszat és valóság* elsődleges jelentésrétege nyilvánvalóan jogszociológiai. Azonban, további rétegei is azonosíthatóak, mint minden tudományos és irodalmi műnek, és ezek közül szeretnék egyet exponálni. Úgy vélem, hogy Sajó munkája a jogszociológiai megközelítés mellett olvasható a jog és irodalom morális kérdésekre koncentráló humanista hagyományának nézőpontjából is,⁴³ és így fontos etikai kérdésekhez kerülhetünk közelebb. A jog és irodalmi szempontú olvasást maga a kötet is bátorítja, mivel – ahogy ezt már láttuk – az első és az utolsó fejezet vállaltan szakít a tudományos írásra jellemző formával és stíluselemekkel. E két fejezet klasszikus – platóni értelemben vett – beszélgetéseket tartalmaz, melyben a jogszociológiai kérdései kerülnek párbeszédes formában terítékre. Az elsőben a Törvényhozó,

⁴⁰ SAJÓ (30. lj.) 289.

⁴¹ SAJÓ (30. lj.) 297–303.

⁴² Vö. Marina KURKCHIYAN: „The Illegitimacy of Law in Post-Soviet Societies” in Denis J. GALLIGAN – Marina KURKCHIYAN (szerk.): *Law and Informal Practices: The Post-Communist Experience* (Oxford: Oxford University Press 2003) 24–46., <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199259366.001.0001>.

⁴³ A jog és irodalom humanista hagyományáról lásd: H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom. Habilitációs előadás” *Iustum Aequum Salutare* 2010/1. 6–9.

a Bíró és a Jogsziológus vitatja meg a jogsziológia értelmét és eredményeit.⁴⁴ A jog hivatalos szereplői természetesen teljes mértékben szkeptikusak a jog szociológiai megközelítésének hasznosságát illetően. Az utolsó fejezetben már egy dialógust találunk egy Mester – talán egy zen mester – és a Jogsziológus párbeszédét. A Mester abszolút nem vesz tudomást a jogról mint társadalmi jelenségről, míg a Jogsziológus szenvedélyesen védi a jog gondolatát a Mester egyes esetekben cinikus, máskor pedig nihilista érveivel szemben.

A záró fejezetben, miközben a Mester és a Jogsziológus élvezetes párbeszédét olvashatjuk, Sajó túllép a szigorúan vett jogsziológiai kérdésfelvetések keretein. A párbeszéd jelentős része ugyanis arról szól, hogy egyáltalán mi értelme lehet a jogsziológiai kutatásnak a nyolcvanas évek Magyarországn. Tehát tudományos ön-reflexiót olvashatunk. Mi lehet a jogsziológia küldetése a késő Kádár-korban, amit politikailag az egypártrendszer, társadalmilag pedig az anómia határoz meg. Sajó a kérdésre szokatlan választ ad. A Jogsziológus ugyanis úgy vélekedik, miközben a Mester cinikus felvetéseire próbál reagálni, hogy a jog fő célja az emberek védelme, különös tekintettel az egyéni autonómia körülbástyázására.⁴⁵ A Jogsziológus ezzel visszautasítja a cinizmust és a kiábrándultságot, és morálisan aktívabb gondolkodásra biztat a jog társadalmi életben betöltött szerepéről. Ilyen értelemben elutasítja a korszellemet,⁴⁶ és a jogtudósok morális felelősségét állítja előtérbe.

Tehát a Jogsziológus – feltételezhetően a szerző alteregója – szenvedélyesen érvel, szerinte a jog lényege az egyéni autonómia kereteinek kialakítása, és ezzel az egyén védelme mások és az állam beavatkozásaitól. Sajó szavaival:

A független, kritikai gondolkodás alapja és előfeltétele a független életmód. S itt a jog, az általad említettől eltérően, e függetlenség biztosításával előmozdithatja az autonómiát.⁴⁷

E védelem fő eszköze a magánjog, e jogterületnek hagyományosan erős a kapcsolata az egyéni autonómiával, noha ez is sok szempontból nyomás alatt áll a politika és a gazdaság oldaláról.⁴⁸

A Jogsziológus szerint tehát a kutatói munka több mint olyan empirikus kutatások lebonyolítása, melyek lehetővé tehetik a jog valóságának felismerését és az illúziók feltárását. Az elsődleges cél mellett e kutatásokkal annak megismeréséhez is hozzájárulhatunk, hogyan működhet a jog autonómiát garantálni próbáló funkciója egy adott korszak társadalmi feltételei között. Még ha a társadalmi és politikai feltételek e szempontból egyértelműen kedvezőtlenek voltak a nyolcvanas évek Magyarországn, Sajó szerint erről sosem szabad elfeledkezni. Ebben az is benne rejlik, hogy ezek a feltételek hosszabb távon talán változhatnak, és e változásban

⁴⁴ SAJÓ (30. lj.) 9–36., 313–335.

⁴⁵ SAJÓ (30. lj.) 313.

⁴⁶ A cinikus korszellemre és Sajó „meglepő” optimizmusára a kötet recenziói közül Petrik is utal: PETRIK (11. lj.) 465.

⁴⁷ SAJÓ (30. lj.) 323.

⁴⁸ SAJÓ (30. lj.) 329–330.

akár még a jogszociológia is szerepet kaphat, hiszen tudatosíthatja ezeket a torzulásokat a szélesebb közvéleményben. A Jogszociológus természetesen nem optimista mindezeket illetően – ki volt valaha optimista Közép-Európában? –, mégis úgy véli:

Remélni kell. A különféle egymást kijátszó és semlegesítő erők holtterében érvényesülhet a személyiség, megmaradhat egy kicsinyke, alig nedves sziget a nagy árban azoknak, akik megkíséreltek száraz lábbal átkelni a vízen.⁴⁹

4. KORTÁRS RELEVANCIA

4. 1. A JELENKORI MAGYAR JOGTUDAT MEGÉRTÉSE FELÉ

Magától adódó kérdés, vajon hogyan változott a magyar jogtudat a *Látszat és valóság* megjelenése óta. Történt-e egyáltalán bármilyen hangsúlyos átalakulás, ami összehasonlítható az 1989-ben megkezdődő rendszerváltoztatási folyamat gyökeres politikai – egypártrendszerből többpártrendszer –, gazdasági – az állami irányítású rendszer átalakítása piacgazdasággá – és jogi – egy európai uniós elvárásoknak megfelelő jogrendszer kiépítése – változásaival. Ha az előbbieket vizsgáljuk egyértelmű, hogy az elmúlt harmincöt év gyökeres átalakulásokat hozott Magyarországon, és a napjaink viszonyai – még ha egyre gyakrabban szokás is a rendszerváltozás tendenciáival szembemenő kortárs folyamatokról beszélni, mint például a jogállam leépítéséről és az ezzel párhuzamos politikai autokratizációról⁵⁰ – minőségileg mások, mint a Kádár-kor utolsó évtizede.

A jogtudattal és a jogi kultúrával kapcsolatos kérdéseknél azonban Sajó munkája sajnos fájdalmasan aktuális. Az nyilvánvaló, hogy a *Látszat és valóság* bizonyos részletei felett már elhaladt az idő, megváltoztak a politikai, jogi és gazdasági viszonyok, a jogtudattal kapcsolatos állításainak jelentős része azonban igencsak ismerősnek és így időszerűnek tűnik. A kortárs kutatások többször is rámutattak arra, hogy a jogi elidegenedés napjainkban is a magyar jogi kultúra egyik jellegadó tulajdonsága.⁵¹ Egy 2018-ban megjelent tanulmány kvantitatív elemzés segítségével bemutatta azt, hogy a hazai gondolkodásban a jogi értékvilágot legerősebben meghatározó hatás a jogi elidegenedés.⁵² Az olyan állítások, mint „Az Ön érdekei ritkán jelennek meg a jogban, a jog általában azoknak a szempontjait tükrözi, akik uralkodni akar-

⁴⁹ SAJÓ (30. lj.) 335.

⁵⁰ Lásd: András BOZÓKI – Zoltán FLECK: *Embedded Autocracy* (London: Lexington Books 2024), <https://doi.org/10.5771/9781793636072>.

⁵¹ Érdemes ezt a narratív szempontból készült elemzést ebből a szemszögből is áttekinteni: FLECK Zoltán et al.: *A jogtudat narratív értelmezése* (Budapest: ELTE Eötvös 2017) kül. 139–366. További izgalmas esettanulmány: Fanni GYURKÓ: „What does legal consciousness teach us about the Hungarian governments’ failure in eliminating informal payments from formal state-funded health care?” *Recht der Werkelijkheid* 2023/2. 105–123., <https://doi.org/10.5553/rdu/138064242023044002006>.

⁵² FEKETE Balázs – RÓBERT Péter: „Magyar jog attitűdök tipizálása nemzetközi kontextusban” *Állam- és Jogtudomány* 2017/3. 3–16.

nak Ön felett” vagy „A jog ritkán áll az Ön oldalán, a törvények általában korlátozóak és az Ön érdekeivel ellentétesek” napjainkban is komoly valóságmagyarázó erővel rendelkeznek a magyar lakosság egy jelentős részének.⁵³ A *Látszat és valóság* megállapításaival szintén egybevág, hogy a hazai jogi attitűdöket nemzetközi kutatások kontextusába helyezve tisztán látszik az is, hogy a joggal kapcsolatos értékvilág formálódásában az egyéni szabadság értékelésének legkisebb a relevanciája.⁵⁴

A fentieket árnyal(hat)ja, hogy a rendszerváltást követő harmadik évtizedben már jól érzékelhető volt a joggal szembeni demokratikus elvárás jelenléte is – „A törvényeknek alapvetően az emberek, és nem a hatalmon lévők értékein kell alapulnia” – a jogi attitűdök között, de ez is beágyazódik egy erőteljesebb rendpárti kontextusba. Az is nyilvánvaló, hogy a jogi elidegenedés képzei nem általánosságban uralják a mai magyar társadalmat, mivel azonosíthatók olyan szociodemográfiai jellemzők, melyek „támogathatják” a jogi elidegenedéssel szemben – vagy esetleg amellett – a jogállami gondolkodási mintákat. Ezek közül kiemelkedik az iskolai végzettség és a jövedelem szintje, melyek valószínűsíthetően erősítik egymást is, így úgy tűnik, hogy magának a társadalmi tagozódásnak lehet relevanciája a joggal kapcsolatos attitűdök formálódásában. Azok a válaszadók, akik magasabb iskolai végzettséggel és jövedelemmel rendelkeznek, hajlamosabbak a jogi elidegenedés elutasítására és ezzel párhuzamosan a jog – mint külső szabályrendszer – elfogadására.⁵⁵ Úgy tűnik, hogy a magyar társadalom folyamatos átalakulásával párhuzamosan⁵⁶ a joggal kapcsolatos attitűdök is változnak, és talán ez a 2018-ben megfogalmazott következtetés ma is érvényes lehet:

Véleményünk szerint tehát a joggal kapcsolatos attitűdök átalakulása és a jelenlegi helyzet „nyugati-irányú” javulása leginkább a történelmi örökség feldolgozásától és a – megkésett, befejezetlen, tökéletlen és szabadon választhatunk további jelzőket – polgárosodás sikerétől várható, vagyis attól, hogy a magyar társadalomban is kiteljesedjen egy tudásában és anyagi körülményeiben stabil középosztály.⁵⁷

A következő pont, ahol a *Látszat és valóság* mai referenciája felmerül a jogok társadalmi elismertségének és működésének kérdése. Ahogy láthattuk, Sajó képe a jogsultágtudat társadalmi működéséről szkeptikus, a *Látszat és valóság* – a jogi elidegenedés mindent átfogó hatásai mellett – a Kádár-kori látens jogi pluralizmus azt torzító létét is hangsúlyozza. Ezt kiegészíti egy ugyanebből a korszakból származó másik kutatás azzal, hogy a jogokra való hivatkozás, ha megtörténik, akkor döntően pragmatikus jellegű, és egy általában kompromisszumra törekvő – „megoldjuk okosban” – érdekérvényesítő játszma egyik lépéseként értelmezhető leginkább.⁵⁸

⁵³ FEKETE-RÓBERT (52. lj.) 9–13.

⁵⁴ FEKETE-RÓBERT (52. lj.) 10., 11–13.

⁵⁵ FEKETE-RÓBERT (52. lj.) 13.

⁵⁶ Áttekintésként és a részletes elemzéshez lásd: KOVÁCH Imre (szerk.): *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején* (Budapest: HUN-REN TK 2024).

⁵⁷ FEKETE-RÓBERT (52. lj.) 15.

⁵⁸ SAJÓ (35. lj.) 172.

A kortárs kutatások azt mutatják, hogy a jogosultságtudat működése minőségleg nem tér el a *Látzat és valóság* diagnózisától. Ennek elsődleges, nyilvánvaló oka a jogi elidegenedés uralkodó mintája. Hiába kodifikáltak tetszetős emberi jogi katalógusokat a rendszerváltást követően, hiába születtek új törvénykönyvek, ezek mind-mind a továbbélő – a jogi elidegenedés által dominált – jogi attitűdök világába – a magyar laikus jogi kultúrába – „érkeztek”, és azok elsődleges értelemadó közege⁵⁹ a legnemesebb szándékok ellenére is ez a kultúra maradt. A kortárs jogosultságtudat vizsgálatánál ismét látható a képzettségi és jövedelmi szint hatása – azaz a társadalmi rétegződés e kérdésben is relevánsnak tűnik –, amit kiegészít az élettapasztalat.⁶⁰ Azaz minél inkább magasabb valaki társadalmi státusza és gazdagabb az élettapasztalata, akkor hajlamosabb lehet a jogok terminusaiban is gondolkodni. Izgalmas kérdések felé irányíthatja a figyelmet, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a jogosultságtudat szintjével az élekor fordítva látszik korrelálni, azaz az 1989 előtt születettek számára a jogok fontosabbnak tűnnek, mint a fiatalabb generációknak.⁶¹ Továbbá, egyértelmű törésvonalat láthatunk a jogosultságtudatban abból a szempontból, hogy egyénnel vagy intézményekkel szemben kívánja-e valaki a jogait érvényesíteni. A magyar válaszadók sokkal pesszimistábbak az intézményekkel, különösen az állami intézményekkel szembeni jogérvényesítésben, mint egyéni ügyeikben.⁶²

A jogosultságtudat kapcsán tehát azonosíthatunk finom változásokat, de ezek semmi esetre sem fogják át az egész társadalmat. Léteznek olyan szociodemográfiai és egyéb változók által kijelölt „társadalmi szelvények”, például idősebb és magas társadalmi státuszú személyek, melyekben a jogok és az azokra való hivatkozás a jogról való gondolkodás része lehet, azonban mivel a társadalmi gondolkodásnak keretet adó jogi elidegenedés hatása érdemben nem változott, a jogosultságtudat össztársadalmi szerepe továbbra is kérdéses. Apró, ugyanakkor nem elhanyagolható tényező ebben a környezetben, hogy mind a kvantitatív, mind a kvalitatív kutatások azt mutatják, hogy jogrendszerrel történő bármilyen személyes interakció pozitív hatással lehet a jogokhoz való viszonyra,⁶³ azaz a jogrendszer állampolgárokkal személyesen is találkozó intézményeinek társadalmi képe megváltozóban van. Ez lehet

⁵⁹ KURKCHIYAN (42. lj.) 25–26.

⁶⁰ BALÁZS Fekete – Attila BARTHA – György GAJDUSCHEK – Fruzsina GULYA: „Rights Consciousness in Hungary and Some Comparative Remarks. Could an Increasing Level of Rights Consciousness Challenge the Autocratic Tradition?” *Review of Central and East European Law* 2022/2. 220–248., <https://doi.org/10.1163/15730352-bja10066>.

⁶¹ FEKETE et al. (60. lj.) 237., 241., 242.

⁶² FEKETE et al. (60. lj.) 229–230. Ezt a következtetést látszik erősíteni, hogy a magyar válaszadók jelentősen pesszimisták, ha intézményekkel szembeni – pl. egy bank, a rendőrség vagy az adóhivatal – pernyerési esélyeikről kérdezik őket. Lásd: RÓBERT Péter – FEKETE Balázs: „Ki ellen nyerne meg Ön egy pert? Attitűdök jogról, bizalomról rétegződési szempontból” *Iustum Aequum Salutare* 2017/1. 81–97.

⁶³ FEKETE et al. (60. lj.) 242. A kvalitatív megközelítés is hasonló eredményeket mutat, lásd e fókuszcsoportos kutatás eredményeit: Balázs FEKETE: „Rights Consciousness in Hungary. What is Behind the Numbers? Lessons of a Focus Group Study?” in Ulrike SCHULTZ – David NELKEN – Roger COTTERRELL – Håkan HYDÉN (szerk.): *Combining the Legal and the Social in Sociology of Law: An Homage to Reza Banakar* (Oxford: Hart Publishing 2023) 173–188., <https://doi.org/10.5040/9781509959419>.

talán az 1989 óta zajló jogi reformok leglényegesebb társadalmi hozadéka. Az már egy másik kérdés, hogy ez vajon a félig teli vagy félig üres pohár esete...

A fentiek véleményem szerint jól mutatják, hogy a *Látzat és valóság* következtetései nélkülözhetetlenek a jelenkori magyar jogi valóság megértéséhez. Úgy tűnik, noha már több, mint harminc év eltelt, a jogi kultúra és a jogtudat szintjén jelentős folytonosságot tapasztalhatunk a késő Kádár-kori állapottal. Az már kutatói világnézettől és vérmérséklettől függ, ezt hogyan értékeljük – e szövegből talán a rezignáció cseng ki leginkább –, de az biztos, hogy nem lehet ma Magyarországon társadalmi-jogi kutatásokat úgy folytatni, hogy erre ne reflektálnánk. Napjainak jogi kultúrája és jogtudata nem érthető meg a rendszerváltást megelőző helyzet ismerete nélkül, és szerencsések vagyunk, hogy ilyen munkák lehetnek ebben a segítségünkre, mint a *Látzat és valóság*.

4. 2. ÁLTALÁNOSABB TANULSÁGOK

Kortárs perspektívából szemlélve Sajó művét, azt gondolom, hogy a *Látzat és valóság* alátámasztja a napjaink jogszociológiájában újító törekvéseivel fontos szerepet játszó holland Marc Hertogh egyik fő állítását. Erről jelentősebb kortárs vita is kibontakozott, mivel többen kifejezetten szkeptikusak a Hertogh által javasolt perspektívaváltással kapcsolatban.⁶⁴ Hertogh Hollandiában végzett terepmunkája azt mutatja, hogy az állami jog egyáltalán nem biztos, hogy olyan központi szerepet játszik az emberek életében, mint ahogy azt az ún. kritikai jogtudatkutatás ma népszerű amerikai irányzata láttatja. Szerinte – e ponton Ehrlich örökségére támaszkodik⁶⁵ – az emberek gyakran nem a hivatalos jog kereti között keresnek megoldást, ez szorosán összefügg a jogi elidegenedéssel, hanem csoport- vagy közösség szinten hoznak létre olyan normákat, melyeket „jogi jellegűnek” tekintenek. Ezért Hertogh felhívja a figyelmet arra, hogy a kutatások során érdemes arra is fókuszálni, hogy az „emberek mit tekintenek jognak” a mindennapi életük szempontjából, nem csak azt vizsgálni, hogy a hivatalos, állami jognak milyen hatása van cselekedetükre és attitűdjeikre, amint ezt az amerikai kritikai jogszociológia teszi. E megközelítést nevezi Hertogh szekuláris jogtudatkutatásnak.⁶⁶

Sajó műve e megközelítés megkérdőjelezhetetlen előképe. Maga az a felfogás, hogy a jogot illúziók veszik körül, melyek közül az egyes jogterületekkel foglalkozó részekben többre is rámutat, már eleve az állami jog kutatásának paradigmájából történő kilépéssel egyenértékű. Sajó művének üzenete: „az egy dolog, hogy mit

⁶⁴ Pl. Eleanor KIRK: „Legal Consciousness and the Sociology of Labour Law” *Industrial Law Journal* 2021/3. 405–433., <https://doi.org/10.1093/indlaw/dwaa020>; Simon HALLIDAY: „After Hegemony: The Varieties of Legal Consciousness Research” *Social & Legal Studies* 2019/6. 859–878., <https://doi.org/10.1177/0964663919869739>.

⁶⁵ Ehrlich jogtudat-kutatásokkal kapcsolatos újraértelmezéséhez lásd Marc HERTOGH (szerk.): *Living Law: Reconsidering Eugen Ehrlich* (Oxford: Hart 2008) és Marc HERTOGH: „A »European« Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich” *Journal of Law and Society* 2004/4. 457–481.

⁶⁶ HERTOGH (1. lj.) 66.

akar a jog, és az egy másik, hogy mi történik valójában”, akár e szekuláris megközelítés jelmondata is lehetne. Ilyen értelemben Sajó évtizedekkel korábbi eredményei megerősítik Hertogh jelenkori törekvését a jog társadalmi valóságának komplex kutatásáról. Ebben pedig benne rejlik az állami jog hegemoniájának kritikája mellett az állami jog társadalmi és kulturális korlátainak – illúzióinak – felismerése is. Sajó teljesen más társadalmi, politikai és történelmi környezetben született munkája szemléletében tehát meglepően egybevág Hertogh kortárs felfogásával. Ez pedig azt üzeni, hogy a jog társadalmi működésének vizsgálata – bármennyire is furcsa ezt kimondani – nem korlátozható az állami jog jelenségére, hanem az annak holtterében elhelyezkedő, jogi jellegű normatív jelenségekkel összhangban kaphatunk arról teljesebb képet.

A kortárs jogszociológia egyik legújabb kérdése, hogy vajon mennyiben tud hozzájárulni a jogállamiság európai és globális eróziójáról szóló általános jog- és politikatudományi vitához.⁶⁷ E kérdéskört eddig döntően alkotmányjogi perspektívából vizsgálták, Magyarországról is számos ilyen elemzés született.⁶⁸ Megfigyelhetők emellett olyan törekvések is, melyek a szakjogi elemzésen túl a társadalmi-jogi kutatások eszköztárával kívánják kibővíteni a jogállam regressziójának kutatását, és ami ezeket még érdekesebbé teszi, hogy nemcsak a magától értetődő magyar és lengyel fejleményekkel foglalkoznak, hanem nyugat-európai országok kapcsán is kérdéseket vetnek fel.⁶⁹

E kutatás egyik új fejleménye – melyet Martin Krygier⁷⁰ és a fentebb már említett Hertogh⁷¹ artikulál a legerőteljesebben – a „jogállam társadalmi alapjaira” történő rákérdezés. Vajon a jogállam kielégítő működéséhez a hosszú listákban rendezhető technikai jogi megoldások megfelelő megválasztása mellett – Krygier ezt a jogállam „anatómiai” megközelítésének nevezi – szükséges-e a jog társadalmi beágyazottsága és legalább alapvető társadalmi elfogadottsága? Hertogh az előbbi meg lehetőségen absztrakt kérdést továbbviszi, és azt veti fel, hogy vajon a jogtudathoz hasonlóan – *legal consciousness* – beszélhetünk-e jogállamtudatról – *rule of law*

⁶⁷ Átfogó összefoglalás a számok nyelvén: *World Justice Project. Rule of Law Index 2024*, <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/downloads/WJPIIndex2024.pdf>.

⁶⁸ Lásd pl. Zoltán SZENTE: „Challenging the Basic Values – the Problems with the Rule of Law in Hungary and the EU’s Failure to Tackle Them” in András JAKAB – Dimitry KOCHENOV (szerk.): *The Enforcement of EU Law and Values* (Oxford: Oxford University Press 2017) 456–475. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198746560.001.0001> vagy András JAKAB: „Informal Institutional Elements as Both Preconditions and Consequences of Effective Formal Legal Rules: The Failure of Constitutional Institution Building in Hungary” *The American Journal of Comparative Law* 2020/4. 760–800., <https://doi.org/10.1093/ajcl/avaa031>.

⁶⁹ Hollandia kapcsán lásd például a Staatscommissie rechtsstaat legújabb jelentését: *The broken promise of the rule of law. Ten improvement proposals with a focus on the citizen*, 2024, www.staatscommissierechtsstaat.nl/documenten/rapporten/2024/07/02/index.

⁷⁰ Martin KRYGIER: „The Rule of Law: Legality, Teleology, Sociology” in Gianluigi PALOMBELLA – Neil WALKER (szerk.): *Relocating the Rule of Law* (Oxford: Hart Publishing 2009) 45–69., <https://doi.org/10.5040/9781472564634.ch-002>.

⁷¹ Marc HERTOGH: „Empirical Approaches to the Rule of Law: Contours and Challenges of a Social Science that Does Not Quite Yet Exist” *Annual Review of Law and Social Science* 2024. 35–51., <https://doi.org/10.1146/annurev-lawsocsci-041822-044308>.

consciousness –, és lehet-e ennek szerepe a jogállami helyzet romlásának magyarázatában.⁷² E kérdések jól mutatják, hogy a jogállam társadalmi beágyazottságának kérdése teret kapott jogszociológia kortárs trendjei között, és ezzel talán a szakjogi mellett egy újabb perspektívát is felkínálhat napjaink jogállami folyamatainak jobb megértéséhez.

Nem hiszem, hogy nehéz amellet érvelni, hogy a *Látzat és valóság* kiváló kiindulópont a jogállam hazai társadalmi beágyazottságának vizsgálatához. A *Látzat és valóság*ot olvasva nehezen érthető a kilencvenes évek jogállami optimizmusa, az a mai perspektívából végtelenül naivnak tűnő feltevés, hogy pusztán a jogszabályi és intézményi környezet megváltoztatásával Magyarország egyszer és mindenkorra jogállammá vált. A *Látzat és valóság* – retrospektíve tekintve – akár ezzel kapcsolatos figyelmeztetések tárházának is felfogható, hiszen az egyes következtetései egy jól meghatározható pontba futnak össze. Azt jelzik, hogy a jog társadalmi működésével komoly problémák vannak, azt számos illúzió fonja körbe, és ezért jogi kultúránk is olyan jellemzőkkel terhelt, melyek sok esetben hatékonytalanná és torzzá tehetik a jogi szabályozás társadalmi hatásait. Továbbá, a jogi kultúránkat átható jogi elidegenedés léte, a jogosultságtudat torzulásai és a büntetési hajlamot meghatározó skizofrénia mind-mind olyan kutatási kérdéseket kínálnak, melyek kortárs vizsgálata érdemben hozzájárulhat a hertoghi jogállamtudat hazai megértéséhez.⁷³

5. ÉRDEMES-E SAJÓ KÖNYVÉT MA IS OLVASNI?

Azt hiszem, a fentiek alapján az olvasó már nem kételkedik abban, hogy a címben feltett kérdésre a válaszom egyértelmű igen. A *Látzat és valóság* 2025-ben mindenképpen megér egy újraolvasást azoknak, akik kortárs jogi kultúránk kutatásával foglalkoznak. Közhelyeszerű, hogy a kulturális viszonyok változása a legidőigényesebb folyamat, ha összevetjük a politikai, jogi és gazdasági változásokkal, és az az egyszerű tény, hogy több ponton is napjaink jogi kultúrájára ismerhetünk rá Sajó kötetében, önmagában legitimálja az újraolvasását. Ha reális képet akarunk kapni a mai magyar jogi kultúráról, akkor azt csak Sajó kérdéseinek és következtetéseinek felhasználásával tehetjük. Sajó eredményei egyszerre biztosítanak kiindulópontot és kontextust a kortárs hazai kutatások számára.

Szeretném ezt a szöveget azzal zárni, hogy számomra miért fontos ez a kötet a szakmai tanulságok mellett. Tanulságosnak és elgondolkodtatónak érzem, hogy a szerző gondolatai kibontása során sosem menekül a mindannyiunk által jól ismert „tudományos semmitmondáshoz”, nem próbálja meg a tudományos semlegesség

⁷² Marc HERTOCH – Balázs FEKETE – Erin JACKSON – Monika LINDBECK: „The Rule of Law from Below. Citizens’ Perspectives in Denmark, Hungary, and the Netherlands” in Stéphanie LAULHÉ SHAELOU – Andreas MARCOU (szerk.): *Rule of Law and European Values in Turbulent Times* (Springer 2025) (megjelenés előtt).

⁷³ A büntetőjog jogszociológiájának területéről lásd pl. HOLLÁN Miklós – VENCZEL Timea: „Bűn – tudat. A magyarok büntetőjogi ismeretei és véleményei” *Jel-Kép. Kommunikáció, közvélemény, média* 2021/2. 1–21., <https://doi.org/10.20520/jel-kep.2021.2.1>.

mögé bújva elkerülni az állásfoglalást. Noha tudományos kérdésekkel foglalkozik, és tudományos következtetéseket von le, tisztán érezhető, hogy mindezeket jól meghatározható etikai és morális kiindulópontból teszi, amiről legtisztábban a kötetet bevezető és lezáró beszélgetések vallanak. Egy jogi kérdésekkel foglalkozó kutatónak igenis lehet, sőt kell hogy legyen olyan – alapvetően meta természetű – kérdésekben álláspontja, hogy mi a jog szerepe a társadalomban, mi a jog végső feladata, hogyan működhet jól egy jogi szabályozás, és – egyáltalán – mit is várunk el egy kutatótól, mi a jogszociológia feladata. Sajó válaszai egy olyan – értékorientált és kritikai – kutatói szerepfelfogás irányába mutatnak, mellyel ma sem nehéz azonosulni.